

مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه (صفحات ۱۶۳ تا ۱۹۲)

ماندانا رجایی دستغیب^۱ * محمد کاظم کاوه پیشقدم^۲ * مریم زیبایی نژاد^۳

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸

دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

چکیده

این پژوهش به بررسی فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه پرداخته است. رویکرد مقاله مقایسه‌ای - تطبیقی است که با روش توصیفی و تحلیلی، به بررسی آثار سعدی و مقایسه آن با سفرنامه ابن بطوطه می‌پردازد. در آثار این دو نویسنده فرهنگ جامعه ایرانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. سعدی در طول سفرهایش در ایران با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف جامعه ایرانی آشنا شده و تجربیات زیادی کسب نموده و در آثار خود آن را به رشته تحریر در آورده است. ابن بطوطه در سفر خود به ایران با فرهنگ جامعه ایرانی آشنا شده و با دیدگاهی مردم شناسانه و با تصویری پویا به آداب و رسوم مردم ایران (عادات غذا خوردن، لباس و پوشش، جایگاه زن در جامعه، وضعیت اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و...) می‌پردازد. سعدی و ابن بطوطه در هنگام سفر به توصیف آثار تاریخی، موقعیت‌های جغرافیایی، اماکن مذهبی می‌پردازند با این تفاوت که سعدی شرح کاملی از آنچه در سفر می‌دید را می‌نوشت، اما ابن بطوطه آن‌ها را به حافظه خود می‌سپرد و بعداً آن را مکتوب می‌کرد. از تفاوت‌های دیگر سعدی ضمن بررسی وضعیت جامعه، شئون اجتماعی، وضعیت زیست فرهنگی، شیوه‌های اداره حکومت، پند و اندرز می‌دهد؛ اما ابن بطوطه در اثر خود هر آنچه را که وضعیت فرهنگ جامعه ایران، اقتصاد و معیشت مردم، ... می‌دید را بدون انتقاد به شرح آن می‌پرداخت.

واژگان کلیدی: فرهنگ، جامعه ایران، آثار سعدی، سفرنامه ابن بطوطه.

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. mandanarajae@gmail.com
۲. دانشیار علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، (نویسنده مسئول). Pishghadam2008@gmail.com
۳. استادیار علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. zibaenejad.m@gmail.com

۱- بیان مسئله

ادبیات جلوه گاه حوادث و رخدادها و آئینه رسوم، آداب، آیین‌ها، احساسات و عواطف، نگرش‌ها، تفکرات و اندیشه‌های جامعه است و معرف هویت و فرهنگ و در نهایت، زبان حال و شناسنامه یک ملت است و می‌توان یک جامعه را با بررسی محتوا و موضوع ادبیات آن شناخت و رویدادها و رفتارهای اجتماعی را دانست و سیر تحولی پدیده‌های اجتماعی را ردیابی کرد. جورجین روش در کتاب ارزش‌های ارتباط و فرهنگ، ارتباط را فراگرد هایی می‌داند که بر مبنای آن انسان‌ها همدیگر را تحت نفوذ قرار می‌دهند. کلودشتن نیز می‌نویسد: ارتباط عبارت است از تمام روش‌هایی که از طریق آن ممکن است ذهنی بر ذهن دیگر تأثیر بگذارد. این عمل نه تنها با نوشته یا صحبت کردن بلکه تھی یا موسیقی، هنرهای تصویری، متأثر و عملاً تمام رفتارهای انسانی عملی است. در این میان، سفرنامه‌ها یکی از سودمندترین و پربرترین راه‌های مهم شناخت ملت‌ها در حوزه فرهنگ جامعه می‌باشد که سفرنامه نویسان و سیاحان در سفرهای خود گاه دیده‌ها و شنیده‌های خود را به صورت مکتوب در اختیار دیگران قرار داده‌اند. در سفرنامه‌ها اطلاعاتی درباره آداب رسوم، سنت‌ها، رخدادهای تاریخی، روابط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و همچنین، عناصر فرهنگی مانند زبان، پوشش، آداب و رسوم و غیره در سفرنامه‌ها بیان شده است. سفرنامه‌ها به جهت در برداشتن اطلاعاتی چون آداب و رسوم و سنت‌ها و رخدادهای تاریخی، بسیار مورد توجه قرار می‌گیرند. توجه جهانگردان قدیم به جوانب مختلف زندگی مردم سبب شده که ما برای سفرنامه‌ها اهمیتی خاص قائل باشیم، چراکه تصویری زنده از زندگی مردم ارائه می‌دهند.

سعدی سفرهای متعدد، سیر و سیاحت طولانی، آشنایی با فرهنگ‌های، روحیات و نگرش‌های مختلف، مشاهده اقوام و ملل گوناگون که با بصیرتی عمیق و نگاهی به انسان و اجتماع می‌نگرد. سفرنامه ابن بطوطه یکی از بهترین سفرنامه‌هایی است که آئینه‌ای از آداب و رسوم، باورها، وضعیت شهرها، معیشت، آیین‌ها، جشن‌ها و اعیاد، موقعیت زنان، اوضاع و احوال مردم سرزمین‌های گوناگون را به تصویر کشیده است. سعدی شیرازی در کتاب گلستان به «قشربندی اجتماعی به عنوان یک واقعیت اجتماعی در جامعه اسلامی قرن هفتم توجه ویژه‌ای داشته است و گستره‌ای از اقشار اجتماعی را بازشناسی کرده است و از قشر اجتماعی به صورت مستقیم نام می‌برد. سعدی با توجه به تجربیات و

مسافرت‌های طولانی در حوزه فرهنگی و اجتماعی پرداخته است. در کتاب گلستان توصیفی همه‌جانبه از نهادهای اجتماعی، فرهنگی را بررسی شده است و کتاب بوستان نیز واقع‌گرا، آرمان‌شهر و مدینه فاضله‌ای است که سعدی نظام اجتماعی مورد پسند و خواست نوع انسانی را در آن به نمایش گذاشته است. سعدی در بوستان و گلستان تجربیات و اندیشه‌های خود را در حکایات، داستان و اشعار مسائل اجتماعی و فرهنگی بازگو کرده است. با زبانی شیوا و روان با مبانی متفکرانه بیان کرده است. سعدی در حکایات و اشعارش مسائل اجتماعی و فرهنگی را بازگو کرده است و یکی از مهم‌ترین عواملی را که در بهبود روابط اجتماعی و فرهنگی نقش مهمی دارد.

ابن بطوطه در سفرنامه خود به مقوله اجتماعی از جمله جشن‌ها، اعیاد، آداب و رسوم و موقعیت زنان و غیره پرداخته است و تصویری نسبتاً صادقی از زندگی مردم و وضع اجتماعی ایران در نیمه نخست قرن هشتم هجری به دست می‌دهد. این سفر سی سال طول کشیده است و به تصویر کشیدن اوضاع و احوال، آداب و رسوم، مدارس، خانقاه، وصف راه‌ها و سرزمین‌ها در شناساندن تمدن و فرهنگ برخی از مناطق نقشی بسزا داشته‌اند. این سفرها از چین تا هندوستان و در ادامه به نقاط ایران و به شهرهای مختلف از جمله شیراز، اصفهان، مشهد، تبریز، نیشابور و غیره سفر کرد. ابن بطوطه در سفرنامه خود آنچه را که مشاهده کرده بیان می‌کند و به موضوعات و مباحث تاریخی و منابع ارزشمند تاریخی اهمیت می‌دهد.

۲. ادبیات پژوهش

۲-۱- ادبیات تجربی

میلسالوسکی (۱۳۳۵) در کتاب «نقدی بر آثار ابن بطوطه» نگاهی کلی به سفرنامه ابن بطوطه را دارد. در این کتاب سفرهایی که به تمام کشورهای اسلامی آسیا و آفریقا را نگاشته است و جنبه‌های حکومت و دستگاه اداری و سبک رهبری سیاسی آن زمان را به تفسیر کشیده است. در قسمتی از این کتاب زندگینامه شخصیت‌های تاریخی را نگاشته است.

انصاری، نورالحسن (۱۳۷۷) در پژوهشی تحت عنوان «شیخ سعدی و تصور او از یک جامعه آرمانی» سعدی را از مدافعان جامعه آرمانی دانسته و برای مردم بسیار مهم

دانسته است. ویژگی جامعه آرمانی از دیدگاه سعدی، عادل بودن حاکم، برابری، رسیدن راه عدالت در همه امور و ترکیب کمال مطلوب و آرمانی می‌رساند را شرح داده است. عبدالحسین زرین کوب (۱۳۸۱) در کتاب «حدیث خوش سعدی» درباره زندگی و اندیشه سعدی نوشته است، در این کتاب درباره مردم شیراز در روزگار سعدی، تحصیل در بغداد و بازگشت به شیراز و دو کتاب ارزشمند بوستان و گلستان نگاشته است. محمد محبوب (۱۳۸۲) در کتاب «ادبیات عامه ایران» ملت‌ها را با آداب رسوم و باورهای خاص و فرهنگ و محیط خود بررسی کرده است. گاهی مطالعه آثار بازمانده فرهنگ عامه، چنان روشنگر اخلاق و وضع روحی جامعه عصر خویش است که هیچ کتاب تاریخ و جامعه‌شناسی نمی‌توان چنین پرتوی بر زندگانی اجتماعی آن روزگار بیفکند.

کاووس حسن لی (۱۳۸۳) ضمن پژوهش جامعی درباره سعدی با عنوان «فرهنگ سعدی پژوهی» که مجموعه‌ای از کتاب‌ها مقالاتی درباره سعدی است، او را معرفی کرده است. به باور نویسنده، سعدی یکی از نامدارترین سخن‌سرایان جهان است که بسیاری از اندیشمندان را به ستایش واداشته است و همواره مورد توجه ویژه اندیشمندان داخلی و خارجی بوده است. در باب شخصیت سعدی و آثار ایشان مقالات و رساله‌ها و کتاب‌های زیادی به زبان‌های مختلف به نگارش در آمده است. شاعری که اندیشه‌های نورانی و افسونگری‌های هنری او در سخن چنان رستاخیزی بر پا کرده که او را در زمان‌ها و در مکان‌ها به شایستگی گسترده است.

حسن انوری (۱۳۸۴) در کتاب «شوریده و بی قرار» درباره سعدی و آثارش، به بررسی سعدی به فرهنگ و قومیت ایرانی پرداخته است. بر اساس نظر نویسنده، سعدی در کتاب بوستان دنیای آرمانی را به تصویر کشیده و در کتاب گلستان، جهانی واقعی و تجربیات، دیده‌های خود را در سفرهایی که انجام داده بیان کرده است.

زهره معبودی (۱۳۸۵) در کتاب «جامعه‌شناسی در آثار سعدی» بر آن است که سعدی را جامعه‌شناسی مورد کندوکاو قرار دهد. مسائل معنوی و اخلاقی، کشورداری و سیاست، تعلیم و تربیت، اقشار جامعه، فرهنگ و مردم از جمله مهم‌ترین مباحثی است که نویسنده این کتاب به آن‌ها توجه داشته است.

آزاد ارمکی (۱۳۸۷) در کتاب «تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام» بحث مستوفایی

درباره اندیشه اجتماعی مسلمانان در سفرنامه‌ها و همچنین درباره سفرنامه ابن بطوطه بیان کرده است.

قنبر علی رودگر (۱۳۸۷) در کتاب «تصویر شرق اسلامی در عصر ایلخانی در آینه سفرنامه ابن بطوطه» پس از مروری کوتاه بر شخصیت ابن بطوطه و سفرهای او به بررسی اوضاع سیاسی ایران در سده هشتم هجری پرداخته و آنگاه جستجوی ارزشمندی روی تمام مراکز علمی و مذهبی که ابن بطوطه به آن‌ها اشاره کرده و نیز رجال دین و دانش را از آن‌ها نام برده است.

علی دشتی (۱۳۹۰) در کتاب «قلمرو سعدی» بر این باور است که گلستان سعدی طی سی و چند سال سیر و سیاحت دیده و شنیده و در آن حکایت‌ها را به شاهکار در آورده است.

اسماعیلی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «عناصر فرهنگی مؤثر بر ارتقاء سرمایه فرهنگی در گلستان» معتقدند که مهم‌ترین حادثه اجتماعی در روزگار سعدی حمله مغول به سرزمین ایران بوده است. این رخداد خانمان‌سوز باعث پدیده آمدن پیامدهای بد در اجتماع آن روزگار شد. یکی از مقاومت‌های فرهنگی در آن روزگار به کوشش سعدی صورت گرفت. از این رو شاید بتوان آثار سعدی و به‌ویژه گلستان را در زمره ادبیات پایداری آن روزگار نام نهاد. سعدی در گلستان با مطرح کردن باورها، هنجارها و ارزش‌ها مرزبندی میان فضایل و رذایل نیز صورت داده است.

سعید زاهدانی (۱۳۹۰) در کتاب «فرهنگ و تمدن ایران و فارس» سعدی را یکی از ستارگان درخشان فرهنگ و ادب سرزمین ایران است. بزرگ‌مردی که با شیره جان درافشانی کرد و آثاری از خود به جا گذاشت که با گذشت حدود هشتاد سال از آن هنوز تازه و خواندنی است. شاعر و نویسنده گران‌مایه شیراز شیخ مصلح‌الدین که خود را سعدی می‌نامید و در دوره ابوبکر پسر سعد می‌زیسته است. سعدی در اوایل قرن هفتم به دنیا آمد و در اواخر همین قرن چشم از این جهان فرو بست. نوشته‌های سعدی در نظم و در نثر از فصاحت و بلاغتی بی‌نظیر در ادب فارسی برخوردار است که او را شهره عام و خاص در همه مناطقی که با زبان فارسی آشنا هستند و حتی خارج از آن کرده است. مبانی فرهنگی سعدی از ارزش‌ها و اخلاق اسلامی که مترقی‌ترین مکتب انسانی است. حکمت و فلسفه مبتنی بر ارزش‌های اسلامی است.

امیر صادقی گیوی (۱۳۹۱) در کتاب تنها سفر مکن: گزیده‌ای از سفرنامه ابن بطوطه» بر این باور است که او اولین جهان‌گرد مسلمانی است که از سال (۷۲۵ ق) سفر خود را آغاز کرد و مسافتی بالغ بر ۱۱۸ هزار کیلومتر را پیمود. در این کتاب ابن بطوطه فرهنگ مردم آن روزگار را بررسی کرده است.

مهرآوران، محمود، قاسمی، مهدی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «نقد اجتماعی در آثار سعدی» آثار او را تحت سه عنوان نقدهای حکومتی، نقدهای رفتار عقیدتی، اجتماعی مورد بررسی قرار داده‌اند و معتقدند که در دیدگاه سعدی تمام افراد تقریباً به یک اندازه در ساخته شدن یک جامعه نقش دارند و با توجه به نوع نقدها و نیز افراد و گروه‌هایی که از جانب سعدی مورد انتقاد واقع شده‌اند، می‌توان گفت که سعدی فردی جامعه‌گراست و نه فردگرا می‌باشد.

علی همت خلیلی (۱۳۹۴) در کتاب «نهادهای مراکز علمی و آموزشی مسلمانان» در سفرنامه ابن بطوطه، بیان کرده که وی اطلاعاتی درباره آداب و رسوم، اقتصاد، دین، مذهب، اخلاق، اوضاع سیاسی جوامع مختلف را در سفرنامه خود آورده است.

محمد مهدی ناصح (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «سعدی و فرهنگ مردم» معتقد است که شیفتگی سعدی به انسان و انسانیت به معنی عام کلمه و خلق و عامه مردم به صورت اخص در جای‌جای آثارش خاصه گلستان نشان می‌دهد، محتوای عمده دریافت‌های سعدی مصاحبت با مردم و از گوشه‌ای چیزی را فراهم آوردن می‌داند. سعدی مطالب مربوط به مردم را در جامعه عصر خود را با علم و اطلاع از انسان و اجتماع طرح کرده است و حکایات عمده گلستان را تابلویی از عوالم مربوط به اجتماع و مردم عصرش دانسته سعدی را واسطه بین فرهنگ عوام و خواص دانسته است.

۲-۲. ادبیات نظری

تعریف فرهنگ

در کتاب لغت فرهنگ را به علم و دانش و عقل و ادب و بزرگی و سنجیدگی معنا کرده‌اند (رک: فرهنگ برهان قاطع واژه «فرهنگ» از زبان پهلوی (فارسی میانه) گرفته شده است و از دو جز (فر) و (هنگ) ترکیب یافته است (فر) یا (فره) به معنای بارقه الهی است که بر دل تجلی می‌کند و مایه کمال و تعالی نفس می‌گردد و «هنگ» یا «هنج» از مصدر (هنجیدن) و (هیفتن) به معنای برآوردن و جلوه‌گر ساختن است؛ بنابراین از نظر

لغوی معنای فرهنگ عبارت است از تجلی کمال در انسان و جامعه (کاظمی، ۱۳۷۶: ۳۵). گستردگی معنای فرهنگ آن‌چنان است که محققان، دو‌یست تا سیصد تعریف برای فرهنگ نوشته‌اند و حتی کتاب‌هایی مستقل در تعریف و توصیف «فرهنگ» تألیف شده است. (رک: زمینه فرهنگ شناسی تألیف دکتر محمود روح‌الامینی، تعریف‌ها و مفهوم داریوش آشوری، درباره فرهنگ، تی.اس.الیوت، ترجمه حمید شاهرخ در قلمرو فرهنگ). تعدد تعاریف فرهنگ موجب شده است که آن تعاریف را با توجه به مفاهیم متعدد آن به تعاریف تشریحی، تاریخی، هنجاری، روان‌شناختی، ساختی، تکوینی تقسیم کنند (آشوری، ۱۳۸۹؛ روح‌الامینی، ۱۳۶۸). واژه اروپایی معادل فرهنگ «کولتور» است که این لغت در اصل به معنای کشت و کار و پرورش بوده و نخستین بار در زبان آلمانی به معنای شناخته شده امروزی، به کار رفته است. معادل عربی فرهنگ و کولتور لغت «ثقافه» است (دانش پژوه، ۱۳۸۱: ۶۹).

پژوهشگران معتقدند که باورهای اعتقادی هر جامعه به فرهنگ آن بستگی دارد. فرهنگ حاوی آفرینش‌ها، اندیشه‌ها و جهان‌بینی مردم یک سرزمین است. اجزایی که کنار هم محتوای درون و برون اعضا را می‌سازد. شکل نهادها، سازمان‌ها و تشکیلات اجتماعی همه بازتاب فرهنگ ملی و سرزمین هستند، چراکه فرهنگ سرزمینی از ویژگی‌های جغرافیایی، دین، خواست‌ها و آرزوها، احساسات و مردم آن بودن ملت را فراهم می‌آورد. به قول ژرژبالاندیه: «فرهنگ، انگیزه و واسطه بقاست، رمز جان به در بردن هر ملت از مهلکه‌هاست» (ورجاوند، ۱۳۷۹: ۱۹).

سفرنامه

سفرنامه یا رحله به کتابی گفته می‌شود که نویسنده آنچه را در شهر یا شهرهایی که آنجا سفر کرده، اخبار مردم، عقاید، آداب و رسوم دیده و شنیده‌ها را گردآورده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۹۹۴: ۱۶۵).

انواع سفرنامه‌ها

طی یک تقسیم‌بندی - بر اساس واقعی بودن یا نبودن سفر در جهان خارج، می‌توان سفرنامه‌ها را به دو دسته تقسیم کرد:

۱) سفرنامه‌های واقعی

سفرنامه‌های واقعی، بر اساس سفری است که به راستی در جهان خارج انجام گرفته است

و نویسنده، تجربیات و مشاهدات خود را در آن به نگارش در آورده است به عبارت دیگر محتوای این نوع از سفرنامه‌ها، شرح مسافرت‌هایی است که واقعاً عملی شده است و نویسندگانشان خاطرات خود و رخدادهایی را که در جریان سفر با آن مواجه شده‌اند به رشته تحریر در آورده‌اند (رزمجو، ۱۳۹۰: ۲۰۰). می‌توان به سفرنامه‌های ابن بطوطه، ناصر خسرو و ابن جبیر اندلسی اشاره کرد. سفرنامه‌هایی که با به تصویر کشیدن اوضاع و احوال، آداب و رسوم، وصف راه‌ها و سرزمین‌ها در شناساندن تمدن و فرهنگ برخی از مناطق نقشی به سزا داشته‌اند.

۲) سفرنامه‌های خیالی

سفرنامه‌هایی هستند که نویسنده با استمداد از قوه وهم و خیال و با الهام از مشاهدات قبلی خویش به نگارش آن می‌پردازد. این گونه از سفرنامه‌ها که اغلب به صورت قصه یا تمثیل بیان می‌شوند، گزارشی از ذهنیات نویسنده است درباره امری باطنی و اعتقادی، نظیر کتاب ارداویراف‌نامه که موضوع آن سفری معنوی یا معراجی است که ارداویراف‌نامه موبد زردشتی معاصر اردشیر بابکان، ضمن سیاحت روحانی از جهنم و بهشت دیدار می‌کند و مشاهدات خود را بر اساس اعتقادات دینی زردشت به رشته تحریر می‌کشد (همان: ۱۹۹).

سفرنامه‌ها بر پایه سبک نوشتن را به دو گروه سفرنامه را تقسیم می‌شوند:

۱) سفرنامه‌های ادبی

به سفرنامه‌هایی گفته می‌شود که مباحث تاریخی، اجتماعی، طبیعت سرزمین‌ها، آداب و رسوم و غیره را با زبانی ادبی و فنی و زیبا بیان می‌کند، به طوری که از طریق بررسی این گونه آثار می‌توان سبک، زبان گفتاری، اصطلاحات دیوانی - نظامی، استعارات و تعبیرات خاص یک دوره را تشخیص داد (کراچی، ۱۳۸۱: ۲۱).

سفرنامه‌های ادبی خود به دو دسته تقسیم می‌شوند که در ادامه به شرح آن‌ها می‌پردازیم.

- سفرنامه منظوم: آن است که نویسنده خاطرات و تجربیات خود را که طی سفر به مکان‌های مختلف کسب نموده به صورت نظم به نگارش در آورد.

- سفرنامه منثور: اخبار، حوادث و توصیفات این دسته از سفرنامه‌ها در قالب نثر بیان می‌شود. از جمله سفرنامه‌های منثور می‌توان به سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، حکیم سده

پنجم هجری، ابن جبیر، سفرنامه نویس قرن ششم هجری و ابن بطوطه قرن هشتم هجری اشاره کرد.

۲) سفرنامه‌های غیرادبی

سفرنامه اطلاعات جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی و... با اسلوب علمی بیان می‌شوند و نویسنده به جنبه‌های زیبایی‌شناختی الفاظ و آهنگین بودن جملات توجهی ندارد، زیرا تنها غرض و هدف وی بیان اطلاعات و تجربیات و القا کردن آن‌ها به خواننده می‌باشد. از جمله سفرنامه‌های غیر ادبی می‌توان به سفرنامه یعقوبی (احمد بن ابی یعقوب ۲۸۲ م) به نام «البلدان» اشاره کرد. وی ابتدا در دربار طاهریان خراسان زندگی می‌کرد، مردی کثیر السفر بود و از هند و مغرب دیدن کرد. سال ۲۷۸ ق / ۸۹۱ م. کتابی شبیه به فرهنگ امروزی جغرافیا به نام البلدان نوشت. یعقوبی در این کتاب سعی کرده است تا واقعیات جغرافیای طبیعی را با توضیح جغرافیای انسانی بسیاری از مناطق بیان کند. یعقوبی را «پدر جغرافیای اسلامی» نامیده‌اند (نفیس، ۱۳۶۷: ۲۲).

۳. روش پژوهش

در این پژوهش، به مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن‌بطوطه به روش تحلیلی - توصیفی پرداخته شده است.

نگاهی به زندگینامه و آثار سعدی

نام سعدی را شرف‌الدین، مشرف‌الدین، مصلح‌الدین، ابومحمد عبدالله و غیره نوشته‌اند. تخلص سعدی از نام خاندان سعد به نام سعد بن ابوبکر مأخوذ شده است (زرین کوب، ۱۳۸۱: ۶۶). تخلص سعدی را برخی برگرفته از نام «سعدی بن زنگی»، برخی دیگر از نام «سعد بن ابی بکر بن سعد بن زنگی» و برخی دیگر از قبیله «بنی سعد» دانسته‌اند. سعدی در دو بیت، نوع رابطه خود با ابوبکر سعد بن زنگی را مشخص کرده است:

به راه تکلف مرو سعدیا
تو منزل شناسی و شه راهرو
اگر صدق داری بیار و بیا
تو حق‌گوی و خسرو حقائق شنو

گروهی سعدی را «شیعه خالص» دانسته و با ذکر دلایلی بر نظر خود تأکید ورزیده و برخی با ذکر دلایلی دیگر بر سنی بودن او پای فشرده‌اند؛ از میان نوشته‌های مختلف، تنها

مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه.....

به چند نمونه اشاره می‌شود. صدرالدین محلاتی نوشته‌اند: «سعدی یکی از عرفای شیعه بوده است. بهترین دلیل و قاطع‌ترین شاهد بر تشیع سعدی ابیاتی است که در آداب وضو می‌گوید... شیخ از مفاخر عالم تشیع و از زمره عرفای شیعه است» (ریترز، ۱۳۹۲: ۷۲). اسماعیل آذر نوشته است: «گرچه او را اهل تسنن می‌دانند، لیک آنچه در بوستان آمده، نشانگر این است که او شیعه و مخلص آل عبا است» (آذر، ۱۳۷۵).

سعدی در شیراز دیده به جهان گشود. بارها به شیرازی بودن خود اشاره کرده است،

از جمله:

هر متاعی ز معدنی خیزد شکر از مصر و سعدی از شیراز

پدرش به دربار سعد بن زنگی وابستگی و شاید شغل دیوانی داشته است. علاقه خود سعدی به پادشاهان سلغری را نیز می‌توان تأییدی بر وابستگی دیرینه خاندانش به آنان دانست. سعدی در بیتی خاندان خویش را با عنوان «عالمان دین» معرفی کرده است:

همه قبیله من عالمان دین بودند مرا معلم عشق تو شاعری آموخت

آغاز تحصیلات شاعر با سرپرستی پدر بود:

ز عهد پدر یاد دارم همی که باران رحمت برو هر دمی

که در خریدیم لوح و دفتر خرید ز بهرم یکی خاتم زر خرید

اما پس از مرگ پدر، سرپرستی سعدی را نیای مادریش بر عهده گرفت (انوری، ۱۳۸۴: ۱۲). سعدی دانش‌های مقدماتی را در شیراز آموخت و برای تکمیل تحصیلات به بغداد رفت و در مراکز علمی بغداد به فراگیری علوم دینی و ادبی پرداخت. این سفر در حدود سال‌های ۶۲۰ و ۶۲۱ اتفاق افتاده است. سعدی بخشی از تحصیلات خود را در نظامیه بغداد گذراند و سپس در مدرسه مستنصریه کسب دانش کرد. وی زبان و ادب عرب را از ابوالفرج ابن جوزی و شهاب‌الدین عمر سهروردی فرا گرفت و همچنین از شاگردان شیخ عبدالقادر گیلانی بود که سعدی را در الهیات و اصول عرفان آموزش داده است. گفته می‌شود که سعدی اولین سفر حج خود را با این استادش انجام داده است.

آنچنان که از آثار سعدی بر می‌آید به اقصی نقاط جهان سفر کرده و حتی گفته می‌شود که در جنگ‌های صلیبی در آسیای صغیر نیز شرکت کرده است. سعدی خود در آثارش روایتی دارد که برای عبادت مذهبی به صحرائی در نزدیکی اورشلیم پناه برده که

توسط صلیبیون به اسارت گرفته می‌شود و با گروهی از یهودیان به کندن خندق در طرابلس گمارده می‌شود. در آنجا دوستی پس از شناسایی وی، آزادیش را به ده دینار خریده او را به خانه خود می‌برد و دخترش را به همسری وی در می‌آورد. آنچه از اشعار سعدی بر می‌آید، آن که این ازدواج سرانجام نیکی در بر نداشته است. سعدی برای دومین بار در صنعا، پایتخت یمن ازدواج دیگری می‌کند که این بار با شادی افزون بر دیگر ازدواجش همراه بوده است.

به طور کلی، سعدی حدود نود سال زندگی کرد؛ در این میان، حدود سی سال را برای تحصیل، حدود سی سال را در سفر و همچنین، حدود سی سال آخر زندگی خویش را برای تألیف آثارش صرف کرده است. سعدی برخلاف معمول همشهری‌هایش، سفر بسیار کرده بود. او در طول زندگی‌اش پنج سفر مهم داشت و چهارده بار هم به حج رفته است. محدوده شهرهایی که سعدی به سفر پرداخت، از شرق به کاشغر چین و از غرب به طرابلس بوده است. مهم‌ترین سفرهای وی شامل موارد زیر بوده است:

- سفر اول: شیراز، بغداد و سفر حج.
 - سفر دوم: بغداد، دمشق، طرابلس و حلب.
 - سفر سوم: اصفهان، خراسان، بلخ، بامیان و کاشغر.
 - سفر چهارم: هند، دریای عمان، یمن و حج.
 - سفر پنجم: مصر، شام، آسیای صغیر، تبریز، شیراز.
- او همچنین، به صنعا، بصره، کوفه، حلب، حجاز، شام، روم، کاشغر ترکستان و سومات هند، مصر، حبشه، ارمنستان و چین سفر کرده است (احمدی گیوی، ۱۳۸۶: ۸).

خود او در مواردی به این سفرها اشاره کرده است، از جمله:

برانداخت شیرازم از جور تنگی	شدم در سفر روزگاری درنگی
جهان زیر بی چون سکندر بریدم	چو یاجوج بگشتم از سد سنگی
برون جستم از تنگ‌تر کان چو دیدم	جهان در هم افتاده چون موی زنگی

در این ابیات، سعدی ضمن اشاره به سفرهای خویش به آشفته‌گی اوضاع روزگار نیز اشاره کرده است. به نظر می‌رسد که این آشفته‌گی و در هم افتادگی وضع به حمله سلطان

مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه.....

غیاث‌الدین پسر سلطان محمد خوارزمشاه به شیراز مربوط باشد که در پی آن سعدی زندگی در شیراز را رها کرده به قلعه اصطخر پناه برده بوده است (انوری، ۱۳۸۴: ۱۲).

سعدی پس از سفرهای طولانی و پس از آن که تحصیلات خود را در بغداد به پایان رساند، به شیراز برگشت و آنگاه به جهانگردی و سیروسفر پرداخت؛ سالیان درازی در سرزمین‌های اسلامی به روم و شرق عالم اسلام به سفر کرد. در روزگارانی با مردمان گوناگون به سر برد و از گوشه‌ای بهره‌ای گرفته و از هر خرمنی توشه‌ای برداشت:

در اقصای عالم بگشتم بسی / به سر بردم ایام با هر کسی
تمتع به هر گوشه‌ای یافتم / زهر خرمنی خوشه‌ای یافتم

سعدی با تأثیرپذیری از آموزه‌های دین اسلام و الگو گرفتن از زندگی پیامبران و پیشوایان، اهمیت سفر و تأثیر آن در پختگی و عالم و دانشمند شدن را در آثار خود متذکر شده است، از جمله:

بسیار سفر باید تا پخته شود / صوفی نشود صافی تا در نکشد

جامی

خامی

(سعدی، ۱۳۶۸: ۲۶۲).

نخستین اثر تعلیمی سعدی شیرازی، بوستان اوست که با نام «سعدی نامه» نیز مشهور است. سعدی سرودن بوستان را پیش از ورود به شیراز آغاز کرده بوده و در شیراز به سال ۶۵۵، یعنی در همان سال بازگشت، به پایان رسانده است:

ز ششصد فزون بود پنجاه و پنج / که پر دُر شد این نامبردار گنج

بوستان با زبانی استوار، روان و بدون هر گونه تصنع و تقیید زبانی در قالب مثنوی و به بحر متقارب سروده شده است و مشحون از آموزه‌های اخلاقی، تربیتی و سیاسی است که به شیوه‌ای تعلیمی به نگارش درآمده است (انوری، ۱۳۸۴: ۱۶). بوستان در واقع، آرمان‌شهر و مدینه فاضله‌ای است که سعدی نظام اجتماعی مورد پسند و خواست نوع انسانی را در آن به نمایش گذاشته است. این کتاب در ده باب تنظیم شده و هر باب آن درباره موضوعی است و در هر یک از آن‌ها، داستان‌ها و حکایاتی را در باب موضوع اصلی ذکر کرده است که در نهایت، از این داستان‌ها برای بهبود شرایط و اوضاع انسان و

جامعه انسانی استفاده می‌کند و به نوعی به مخاطب می‌آموزد که چگونه زندگی بهتری برای خود و دیگران فراهم آورد.

گلستان زیباترین اثر منثور فارسی است و حکایات، تجارب و نکات اخلاقی و اجتماعی آن بی‌نظیر است که شامل هشت باب است: سیرت پادشاهان، اخلاق درویشان، فضیلت قناعت، در فواید خاموشی، عشق و جوانی، ضعف و پیری و در تربیت آداب صحبت. گلستان در واقع، گزارشی از جامعه زمان خود سعدی است که به تصویر گلستان سعدی آینه تمام نمای اوضاع اجتماعی و فرهنگی زمان اوست، خلق و خویهای مردم زمانه را به شایستگی بازگو کرده است. جهانی که در گلستان باز نموده می‌شود، جهانی واقعی و در دسترس است، نه دنیایی خیالی و آرمانی. همین ویژگی، این کتاب را خواندنی‌تر کرده است (حسن لی، ۱۳۹۰). این کتاب به لحاظ سبک و سیاق در زمره مقامات جای می‌گیرد (بهار، ۱۳۷۰: ۱۶) و سعدی آن را به سعد بن ابوبکر بن سعد تقدیم کرده است.

برخی همه حکایت‌های بوستان و گلستان را واقعی پنداشته و سعدی را به هر شهر و دیاری که گلستان و بوستان از آن نامی برده شده، سیر داده‌اند. برخی، همه حکایت‌ها را واقعی ندانسته و مسافرت سعدی را به بعضی از آن مکان‌ها بعید و گاهی غیر ممکن انگاشته‌اند (ماسه، ۱۳۶۴).

فرهنگ جامعه ایران از نگاه سعدی

در آثار شیخ شیراز، با توجه به تعاریف و تعابیری که در زمینه و چارچوب فرهنگ ارائه شده است، مسائل و مطالب ارزشمند و نکات قابل توجهی مشاهده می‌شود و هر یک جداگانه قابل بحث و بررسی هستند. به‌ویژه در گلستان و بوستان، آراء و نظرات سعدی در زمینه مسائل فرهنگی جامعه به شرح زیر نمود برجسته‌ای دارد:

۱. اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران

ایران در آستانه قرن هفتم هجری از یک سو در مرحله‌ای از پیشرفت مساعد فرهنگی و اجتماعی بود و از سوی دیگر مواجه با بی‌تناسبی حاکمیت زمان با محتوای آن پیشرفت بود که حمله مغول نیز بر پیچیدگی آن افزود. مطالب باب اول گلستان واکنش مصلحانه سعدی به اوضاع اجتماعی و سیاسی زمان اوست (عبادیان، ۱۳۷۸: ۵۲).

نگاهی به اوضاع سیاسی و اجتماعی سعدی نشان می‌دهد که دوره سیاه و پر وحشت همراه با ویرانی و نابسامانی ویرانکاران مغول و تاتار در آسیای مرکزی به تاخت و تازهای

پایه در ایران و قسمت‌های بزرگی از فلات پهناور ایران را در هم کوفتند و بسیاری از بلاد را ویران ساختند و کشتارهای بی‌امان و شکنجه‌ها و آزارها، دزدی و غارت، دروغ و تزویر، مخالفت با شرع و... که سرلوحه بسیاری از اعمال افعال و حوادثی است که در این دوره طولانی نزدیک به دو قرن رخ داد (صفا، ۱۳۶۹: ۲).

سعدی در باب اول گلستان به رابطه حکومت (حاکم، امیر، پادشاه، فرمانده و فرمانروا) با سپاه و نیز به شیوه برخورد حکومت و سپاه با مردم می‌پردازد و پیامدهای آن را ترسیم می‌نماید و طبعاً به این نکته توجه داشته است که در گذشته، مردم بر اساس آمیزه‌ای از اعتقاد و ترس، فرمان‌برداری و اطاعت محض از حاکم را بر خود واجب می‌شمردند و مشروعیت حکومت از این طریق تحقق می‌یافت. «در طول تاریخ گذشته ایران، از نظر تئوریک تنها ارزشی که نظام حاکمیت را به صورت جدی تأیید می‌کرد «زور» بود و در عمل تنها زور عامل تسلط بر قدرت سیاسی بوده است و بدین جهت تمام طول تاریخ ایران تاریخ کشتار و شورش است» (رضاعلی، ۱۳۷۷: ۷۸).

بوستان آرمان‌شهری را نشان می‌دهد که هر کدام از ابواب کتاب، رنگ آرمایی و ایده آل موضوعی را نشان می‌دهد. در باب اول بوستان «در عدل و تدبیر و رای» نام دارد. اساس حکومت بر پایه عدل است (انوری، ۱۳۸۴، ۴۴).

سعدی بر فرمانروا و اندیشه ورزی پیش می‌رود بوستان را نامه عرفان یا عارفانه سعدی می‌دانند (ریترز، ۱۳۹۲: ۸). گلستان به معنی جایگاه گل و بوستان به معنی جایگاه بوئیدن یا بوسه ستانی است. گلستان مجموعه‌ای است از حکایت‌های کوتاه بر گرفته از تجارت شخصی او و دیگران که به نظم و نثر آراسته گردیده و حکایت‌ها اکثراً با نثری زیبا آغاز و نتیجه حکایت با نظمی روان پایان می‌یابد.

با این که پس از حمله مغول، برخی از هژمونی‌های جامعه ایرانی دچار تحول شد، اما در مفهوم قدرت سلطان تغییر چندانی پدید نیامد. در شهری می‌زیست که پادشاهان قدر امنیت و حکومت بزرگان علم را می‌فهمیدند.

«جامعه‌ای که عدالت در آن برپا نیست، فاقد حیات انسانی و زندگی معنوی است و دیانتی که در آن اهتمام به برقراری عدالت نیست، مایه گمراهی است و حکومتی که عدالت هدف آن نیست و در راه برقراری عدالتی همه‌جانبه و فراگیر گام نمی‌زند، در مسیر هلاکت است که اصلاح دین و دنیای مردمان به عدالت است» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸: ۸۰).

سعدی عدالت را حد واسط میان حکومت و مردم قرار می‌دهد. او حکومت را به درختی تشبیه می‌کرد و مردم را به ریشه درخت می‌دانست. این همه تأکید درباره عدالت، دادگستری و رعایت حقوق مردم و انسان‌دوستی وقتی در مشرق زمین صورت می‌گرفت که اروپا در ظلمات قرون وسطی گرفتار و مشعل فرهنگ و تمدن مسلمانان در جهان پرتو افکن بود (سعدی، ۱۳۷۷: ۳۴).

۲. تعلیم و آموزش

در عرصه تعلیم حکمت و آموزش اخلاقی انسانی، اعتدال را بهترین شیوه می‌داند و با رعایت تعادل و توازن در کسوت حکیمی فرزانه و معلمی خردمند به تعلیم و تربیت جامعه می‌پردازد و اگر در کلام شیخ، جد و هزل به هم درمی‌آمیزد و تلفیق می‌یابد صرفاً با هدف حصول نتیجه و توفیق در این امر خطیر است و به اعتقاد وی آمیختگی درشتی و نرمی و تلفیق سختگیری و تساهل لازمه تعلیم و تربیت است و در این زمینه می‌فرماید:

درشتی و نرمی به هم در به است	چو فاصد که جراح و مرهم نه است
درشتی نگیرد خردمند پیش	نه سستی که نازل کند قدر خویش
نه مر خویشان را فزونی نهد	نه یک‌باره تن در مذلت دهد

(سعدی، ۱۳۷۷: ۱۷۳)

۳. خوی و خصلت فردی و رفتار اجتماعی

سعدی شیرازی نیز در آثار خویش به‌ویژه در گلستان و بوستان، خوی و خصلت فردی و رفتار اجتماعی انسان‌ها را مطرح می‌سازد و طبایع، خلقیات و روحیات قشرهای مختلف و طبقات متعدد جامعه را در ضمن حکایات، نقد و بررسی و با نهایت آگاهی مسائل اجتماعی و ویژگی‌های فردی و خصوصیات گروهی مردم را تشریح می‌نماید و چنین به نظر می‌رسد که این شاعر و

گوینده بلندآوازه در قرن هفتم هجری به تبیین و تشریح مسائل روزمره اجتماع کنونی پرداخته است و با نگاهی جامعه‌شناسانه دیدی عمیق مطالب اجتماعی را بررسی کرده است.

سعدی مسائل جامعه را آن‌چنان هنرمندانه و به‌صورت محسوس و ملموس ترسیم می‌نماید که گویی برای مردم تمام اعصار و دوره‌ها سخن می‌گوید و این‌گونه است که

مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه.....

سعدی را آگاه‌ترین و اجتماعی‌ترین شاعر می‌نامند و کلامش را همواره پرتراوت و تأثیرگذار می‌دانند. چرا که فراز و نشیب حیات اجتماعی انسان و اوضاع و احوال جامعه را با نگرشی عمیق و بینشی دقیق و روشی بایسته و واقعی با مردم در میان می‌گذارد (محمدی، ۱۳۹۵: ۶)

۴. مشاغل و حرف

وی مشاغل و حرفه‌های متعدد مردم آن روزگار سازندگان و فروشندگان اجناس و مصنوعات متنوع را مورد توجه قرار داده و ارزش، مرتبت و جایگاه هر یک از مشاغل و حرف آن عصر را بیان کرده است و در آثار گران‌سنگ خویش به‌ویژه گلستان و

بوستان از عصار، عطار، نخل‌بند، صراف، شبّه‌فروش، جوهرفروش، پبله‌ور، آبگینه‌فروش، جوهری، مغفرکوب، نعل‌بند، بیطار

آهنگر، مسگر، زرگر و غیره سخن به میان آورده است:

زبان در دهان ای خردمند چیست؟ کلید در گنج صاحب‌هنر

چو در بسته باشد چه داند کسی که جوهرفروش است یا پبله‌ور

(سعدی، ۱۳۷۷: ۵۳)

شبه در جوهریان جوی نیارد و چراغ پیش آفتاب پرتوی ندارد و مناره بلند بر دامن کوه الوند پست نماید.

هرکه گردن به دعوی افرازد خویشتن را به گردن اندازد

سعدی افتاده‌ای است آزاده کس نیاید به جنگ افتاده

اول اندیشه وانگهی گفتار پای‌بست آمده ست و پس دیوار

«نخلبندی دانم ولی نه در بستان، شاهدی فروشم ولی نه در کنعان. لقمان را گفتند: حکمت از که آموختی؟ گفت: از نابینایان که تا جای نینند پای ننهند قدم الخروج قبل الولوج. مردیت بیازمای وانگه زن کن» (سعدی، همان: ۵۶).

۵. زنان و خانواده

خانواده کانونی است که کودکان نخستین تعلقات عاطفی خود را در آنجا بنا

می‌کنند. «خانواده بر حسب چگونگی ساختار خود، می‌تواند ویژگی‌های مثبت و سازنده و یا منفی و مخرب را در افراد به وجود آورد. این که در روابط ما با دیگران عشق یا محبت یا تنفر و ناسازگاری را در افراد به وجود می‌آورد تا حد زیادی به چگونگی «جامعه‌پذیری» در خانواده بستگی دارد (ستوده، ۱۳۸۸: ۱۱۵).

سعدی به عشق و محبت بین زن و شوهر تأکید می‌کند. او اعتقاد دارد اگر زن تربیتی صحیح داشته باشد، می‌تواند خانه و خانواده را درست تربیت کند و محیط خانه را آرام کند:

زن خوب فرمان‌بر و پارسا کند مرد درویش را پادشا

(سعدی، ۱۳۷۷: ۱۶۳)

سعدی در آثار خود نقش، صفات زن و حضور زنان را آنچنان که هست ترسیم می‌کند. مادر، همسر، اعضای خانواده اشاره شده است. سعدی مادر را یک نعمت الهی می‌داند. «زن یکدل و پارسا و خوش‌منش نه تنها همسر خود را در بهشت دارد بلکه مرد درویش را به بزرگی‌ها می‌تواند رساند سازگاری و گذشت و تحمل شرط بقای آن است» (سعدی، ۱۳۶۳: ۲۹).

۶. پوشش

نوع پوشش ارتباط مستقیمی با فرهنگ آن جامعه دارد. فرهنگ جامعه در لباس‌های مردم آن جامعه متجلی می‌شود. پوشاک با تاریخ یک ملت و کشور در ارتباطی تنگاتنگ دارد. وضعیت پوشاک یک ملت به راحتی می‌تواند همانند آینه‌ای شفاف تمامی تحولات اجتماعی، فرهنگی و هنری حتی سیاسی آن را نشان می‌دهد (یاوری، مسیحا: ۱۳۸۸). در آثار سعدی هم لباس‌های مردانه و هم زنانه نمود یافته است. لباس و پوشش مردان شامل:

- تن‌پوش شامل، مرقع، دلوق، خرقة، عبا، قبا و دراعه

- سرپوش که شامل: کلاه و دستار

- پاپوش شامل: نعلین، پای‌پوش

پوشش زنان که شامل چادر است و با عنوان پوشش زنانه، تمام بدن را می‌پوشاند:

بس قامت خوش که زیر چادر باشد چون باز کنی مادر مادر باشد

(سعدی، ۱۳۷۷: ۱۷۷).

نگاهی به زندگینامه ابن بطوطه

ابن بطوطه محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم لواتی طنجی، ابو عبدالله، در شهر طنجه سال (۷۰۳ ق) در مغرب به دنیا آمد و سال (۷۲۵ ق) به سوی مکه عزیمت نمود و مصر، شام، حجاز، عراق، ایران، یمن، بحرین، ترکستان، میانرودان و بخشی از هند و چین، جاوه، شرق اروپا و شرق آفریقا را پیمود و سرانجام به مغرب نزد شاه ابی عنان از شاهان بنی مرین برگشت. سفر او ۳۰ سال به درازا کشید و در مراکش سال (۷۷۹ ق). در گذشت. ابن بطوطه تقریباً معاصر با مارکوپولو بود ولی بیش از سه برابر مارکوپولو راه پیمود. ابن بطوطه را می‌توان یکی از بزرگ‌ترین سیاحان تاریخ بشری محسوب کرد. شرف‌الدین ابو عبدالله محمد بن ابراهیم لواتی طنجی از عالمان مشهور جغرافیا، آنچه ابن جزی از قول او نقل کرده است، در طنجه و در خانواده‌ای دیده به جهان گشود که همگی به آموزش علوم شرعی اشتغال داشتند و صاحب مال و مکنت بودند (شوقی ضیف، ۱۹۶۷: ۹۵). پس محمد، قرآن کریم، علوم دینی، ادبیات و فنون شعری را به «صاحب مال و مکنت بودند خوبی فرا گرفت و آشنایی اندکی هم با زبان فارسی پیدا کرد (خفاجی، ۱۹۹۲: ۷۷۰). کراچکوفسکی اصل ابن بطوطه را از قبیله بربرهای لواته می‌داند که در زبان بربری آن را «الواتن» می‌نامیدند. نام خاندان ابن بطوطه نیز با قوم بربر ارتباط دارد. نسبت لواتی نشانه تبار غیر عربی و طنجی بیانگر رابطه «ابن بطوطه» با زادگاهش طنجه است (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۳۳۰). وی در سرزمین‌های مشرق به شمس‌الدین شهرت داشته است و در هندوستان او را به لقب بدرالدین می‌شناخته‌اند. (ابن بطوطه، ۱۴۱۳: ۵۲۱). ابن بطوطه سرانجام پس از حدود سی سال گشت‌وگذار در سرزمین‌های مختلف با کوله باری از خاطرات، در پایان ماه ذی‌الحجه سال ۷۵۴ ه. ق به فرمان ابو عنان المرینی، به سفر خود پایان داد و به شهر فارس باز گشت. وی پس از آن از جانب سلطان، دارالقضا را بر عهده گرفت و تا پایان زندگانی‌اش در این سمت باقی ماند. در نهایت در سال ۷۷۹ ه. ق در زادگاهش طنجه، دیده از جهان فرو بست. مقبره او درون مسجد کوچکی نزدیک بازار «حرضان» طنجه واقع شده که گنبد و مناره‌های سبز دارد. ابن بطوطه شغلش قضاوت بوده و شاید این بدان خاطر است که در خانواده ابن بطوطه نسبتاً موروثی بوده است.

فرهنگ جامعه ایران از دیدگاه ابن بطوطه

سفرنامه‌ها از سودمندترین و پربارترین آثار در حوزه فرهنگ عامه هستند. سفرنامه ابن بطوطه یکی از بهترین سفرنامه‌های اسلامی است، این سفرنامه گویای آداب و آیین‌ها، وضعیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی سرزمین‌های گوناگون، به‌ویژه سرزمین‌های اسلامی است. سفرنامه ابن بطوطه در بردارنده وجوه گوناگون تمدن اسلامی از قبیل تاریخ سیاسی و جغرافیای تاریخی ممالک اسلامی، تشکیلات و نظام دیوانی، اوضاع مالی و اقتصادی، سازمان قضا و دادرسی، سازمان سپاهیان و جنگجویان، مشخصات ساختمانی و شیوه‌های هنری معماری، اختصاصات اماکن زیارتی و سیاحتی، سنت‌ها و آداب و رسوم محلی، پوشاک و خوراک، اقشار مختلف جامعه از جمله عالمان، زهاد، صوفیان، قضات و خطیبان، نظام‌های آموزشی و نهادهای علمی-آموزشی مسلمانان است که هیچ محقق تمدن اسلامی جایگزینی برای آن نخواهد یافت (رودگر، ۱۳۸۷: ۱۱).

ابن بطوطه پس از پنجاه سال که از مرگ سعدی می‌گذشت، به شیراز آمد و از آرامگاه سعدی دیدار کرد و او را سرآمد شاعران زمان خود می‌داند. درباره مزار سعدی چنین می‌گوید: مقبره سعدی زاویه‌ای دارد نیکو و باغی نمکین که خود در زمان حیات خویش بنا کرده و محل آن نزدیک سرچشمه نهر رکن‌آباد است و شیخ در آنجا حوضچه‌هایی از مرمر برآورده است و برای شستن لباس می‌باشد. مردمان از شهر به زیارت شیخ می‌آیند و پس از خوردن غذا در سفره‌خانه شیخ و شستن لباس‌ها مراجعت می‌کنند و من خود نیز چنین کردم. رحمت خدا بر او باد (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۰۹).
سفرنامه ابن بطوطه چهار بعد را ضرورت می‌داند:

- بعد شخصی

- بعد جغرافیایی از (طنجه تا چین)

- اطلاعات اجتماعی و فرهنگی

- جریان‌ات سیاسی و رویدادهای نظامی (موحد، ۱۳۷۶: ۲۱).

سفرنامه ابن بطوطه از جهت وسعت دامنه سفر که از آفریقا تا چین را شامل می‌شده، سفر نزدیک به ۳۰ سال طول کشیده و نویسنده در آن، حوادث تاریخی و موضوعات جغرافیایی ارزشمندی مثل موقعیت شهرها را نوشته است، در سفرنامه ابن بطوطه به

ویژگی‌های فرهنگی که در جوامع مختلف مورد مشاهده قرار داده است که الگوی خوبی برای پژوهشگران فرهنگی می‌باشد. بررسی ریشه‌های قومی و جغرافیایی و برخی آداب و رسوم در این سفرنامه می‌تواند کمک شایانی در خصوص فرهنگ‌ها بیان کند. این سفرنامه تنها به توصیف شهرهای ایران اکتفا نکرده است، بلکه جایگاه ایرانیان را در سرزمین‌های دیگر از شمال آفریقا گرفته تا آن سوی هند مورد توجه قرار داده است. ابن بطوطه اگرچه در سفر به ایران، بخش‌های وسیعی از نواحی مرکزی و شمال آن را ندیده و در سایر مناطق نیز اقامت کوتاهی داشته، اما توانسته با ظرافتی تمام و نگاهی مردم شناسانه، تصویری صادق و پویا از آیین و رسوم مردم ایران، عادات غذایی و خوراکی‌های ایشان، طرز پوشش، جایگاه زنان و منزلت اجتماعی آن‌ها و میزان حضورشان به عنوان در زمینه‌های مختلف سیاسی اقتصادی فرهنگی، اماکن زیارتی و تاریخی و وضعیت آبادانی اجتماعی اقتصادی و فرهنگی شهرهای ایران ارائه دهد. محمدعلی موحد درباره ابن بطوطه می‌گوید: قضاوت ابن بطوطه درباره ملل غیر مسلمان و به اصطلاح کافر از هر حیث منصفانه و خالی از تعصب جاهلانه است. در سفرنامه ابن بطوطه مباحث فرهنگی بسیار دیده می‌شود که دلیل آن را می‌توان موقعیت خاص ابن بطوطه در راه‌یابی به دربارها و همچنین اقامت بلندمدت وی در سرزمین‌ها دانست. در ایران جشن‌های شعبانیه بسیار مورد توجه ابن بطوطه قرار گرفته است.

ابن بطوطه در سفرنامه خود از سه شاعر فارسی سرا یاد می‌کند که عبارتند از سعدی در شیراز، مولوی در قونیه و شمس‌الدین اندکانی در هند. بزرگان و شخصیت‌های ایرانی‌تبار در دیگر سرزمین‌ها عبارتند: شیخ جمال‌الدین ساوه‌ای، شمس‌الدین اصفهانی، شیخ ظهیرالدین زنجانی، وجیه‌الدین کاشانی، نجم‌الدین گیلانی، جلال‌الدین محمد بن عبدالرحمن قزوینی، ابن بطوطه تنها به توصیف شهرهای ایران اکتفا نکرده است، بلکه جایگاه ایرانیان را در سرزمین‌های دیگر از شمال آفریقا تا آن سوی هند مورد توجه قرار داده است. بسیاری از بازرگانان، مشایخ، عرفا، دانشمندان و علما که از آن‌ها یاد می‌شود عمدتاً ایرانی هستند و نقش مهم و تأثیرگذاری در رشد و گسترش فرهنگ ایران دارند.

شیراز از دیدگاه ابن بطوطه

شیراز شهری قدیمی و بزرگ و آباد است و از زیباترین شهرهای ایران است. باغ‌های بزرگ و چشمه‌سارهای پر آب، خیابان‌های زیبا و بازارهای معمور دارد. در این

شهر نظم و ترتیبی شگفت‌انگیز حکم فرماست. هر دسته از اصناف بازاری جداگانه دارد. مردمان شیراز همه خوب رویند و جامه‌های پاکیزه می‌پوشند. شیراز در زمینی هموار واقع شده و پنج نهر از میان شهر می‌گذرد. یکی از آن‌ها رکن‌آباد است که آبی بس صاف و گوارا دارد. بزرگ‌ترین و زیباترین مساجد شهر مسجد عتیق است. صحنش را با سنگ مرمر فرش کرده‌اند و هر شب با آب می‌شویند. زنان شیرازی پاک‌دامن و به پیرایه عفاف آراسته‌اند و از غرائب رسم‌هایشان این است که روزهای دوشنبه و پنجشنبه و جمعه در مسجد جامع شهر برای شنیدن مواعظ و اعظ حضور می‌یابند و هر وقت هوا گرم باشد با بادبزن خود را باد می‌زنند.

نظرات ابن بطوطه در زمینه فرهنگی به شرح زیر می‌باشد:

۱. وصف صورت و سیرت و گشاده‌دستی و کرم

توصیف چهره و خلق و خوی مردم شهرهای مختلف ایران، چه زشت، چه زیبا، چه خوب و چه بد از جمله مواردی است که ابن بطوطه به بیان و شرح آن پرداخته است، برای مثال ابن بطوطه با ورود به اصفهان، اهالی اصفهان را مردمی خوش‌چهره و گشاده‌دست می‌نامد و مهمان‌نوازی آنان را چنین به تصویر می‌کشد: (شاه‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸). اهالی اصفهان مردمی خوش‌قیافه‌اند. رنگ چهره آن‌ها سفید و روشن و متمایل به سرخی است. شجاعت و ترسی از صفات بارز ایشان است. اصفهانیان مردمی گشاده‌دست‌اند. هم‌چشمی و تفاخری که در میان آنان در مورد اطعام و مهمان‌نوازی وجود دارد، منشأ حکایات غریبی شده است؛ مثلاً اتفاق می‌افتد که یک اصفهانی رفیق خود را دعوت می‌کند و می‌گوید: «بیا برویم نان و ماست با هم بخوریم» ولی وقتی او را به خانه می‌برد انواع غذاهای گوناگون پیش او می‌آورد و اصفهانیان به این رویه خود مباحثات زیاد می‌کنند (موحد، ۱۳۷۶: ۲۴۶).

۲. آداب و رسوم

از دیگر مواردی که ابن بطوطه در سفر به کشورها و شهرهای مختلف از جمله ایران به آن توجه کرده است، توصیف علمای بزرگ و متصوفه است. وی در سفر به شیراز و ملاقات با شیخ مجدالدین شیرازی چگونگی آداب شرفیاب شدن بزرگان فرستادگان سلطان و امرا به محضر مشاهیر دینی و احترام به آنان را بیان کرده است که در بخشی از سفرنامه چنین می‌خوانیم: برای زیارت شیخ به مدرسه مجدیہ رفتیم که او خود بنا کرده و

در همان جا سکونت دارد. وقتی او برای نماز عصر بیرون آمد مجدالدین و علاءالدین در طرفین او بودند. چون شیخ ضعف بصر دارد و بسیار سال خورده است امور قضا را این دو برادرزاده اداره می‌کنند. به شیخ سلام دادم و او با من معانقه کرد و دستم را گرفت و با هم رفتیم تا به مصلی رسیدیم و اشارت فرمود که در کنار او بایستم. پس از نماز در حضور شیخ بهری از کتاب المصاییح و مشارق الانوار صاغانی خوانده شد. آنگاه بزرگان شهر برای سلام پیش او آمدند و این رسم آنان است که هر بام و شام به زیارت شیخ می‌آیند. شیخ پس از احوال‌پرسی با من، خدام خود را فرمود که مرا در خانه کوچکی در مدرسه مجدیة منزل دهند. فردای آن روز فرستاده سلطان ابوسعید، پادشاه عراق، به نام ناصرالدین درقندی که از اکابر امرا و خراسانی الاصل است، پیش شیخ آمد و چون به محضر شیخ رسید دستارچه خویش که کلاه می‌نامند از سر بر گرفت و پای او را بوسه داد و درحالی که گوش خود را به دست گرفته بود در برابر شیخ نشست امرای تاتار در پیش سلطان همین مراسم را معمول می‌دارند. امیر ناصرالدین در حدود پانصد سوار از غلامان و خدام و همراهان داشت که همه در بیرون شیراز بودند و از این عده فقط پنج تن تا خانه قاضی آمده بودند؛ لیکن امیر به ملاحظه ادب و احترام آن‌ها را هم با خود در اندرون نبرد و تنهایی وارد محضر شیخ شد (موحد، ۱۳۷۶: ۲۴۶).

ابن بطوطه در سفر به اصفهان عادات و رسوم اصفهانی‌ها در کسب و کار را چنین شرح داده است: هر دسته از پیشه‌آوران اصفهان رئیس و پیش‌کسوتی برای خود انتخاب می‌کنند که او را «کلو» می‌نامند. دسته‌های دیگر هم که اهل صنعت و حرفه هستند به همین نحو روسایی برای خود بر می‌گزینند (همان، ۲۴۸).

۳. وضعیت زنان

از ویژگی‌های آشکار ابن بطوطه توجه به زنان است. او به هرجایی که سفر کرده؛ کوشیده تا تصویری زنده از صورت و سیرت زنان آن ناحیه به دست دهد. از جمال و زیبایی و طرز پوشش، شوهرداری و آداب معاشرت آن‌ها سخن رانده است (شاه‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۱۰). ابن بطوطه در سفر به شیراز، زنان شیرازی را این چنین توصیف می‌کند: زنان شیراز به زیور صلاح و سداد و دین و عفاف آراسته‌اند و زنان شیرازی به هنگام بیرون رفتن از منزل خود را می‌پوشانند و برقع بر رخ می‌افکنند، به طوری که چیزی از تن آنان نمایان نمی‌شود. زنان شیرازی صدقه و احسان زیاد می‌دهند

و از غرائب رسوم ایشان این است که روزهای دوشنبه و پنج‌شنبه و جمعه در جامع بزرگ شهر برای استماع بیانات و وعظ گرد می‌آیند و گاهی عده حاضرین این مجالس به هزار یا دو هزار تن می‌رسد و از شدت گرما هر کدام بادبزی که به دست دارد خود را باد می‌زند و من در هیچ شهری ندیدم که اجتماعات زنان به این انبوهی باشد (موحد، ۱۳۷۶: ۲۵۱).

۴. عادات غذایی و وصف خوردنی‌ها

یکی دیگر از اموری که ابن‌بطوطه در سفرش بدان پرداخته، توجه به عادات غذایی مردم، خوردنی‌ها، غذاهای محلی، میوه‌های هر منطقه و مواد تشکیل‌دهنده غذاها و چگونگی پخت‌وپز آنها بوده است (شاه‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳). ابن‌بطوطه از سفر به کازرون و اقامت در زاویه شیخ ابواسحاق چنین آورده است: هنگام پسین به کازرون رسیدیم و من به زاویه شیخ ابواسحاق رفتم و شب را در آنجا به سر بردم. در اینجا معمولاً برای مسافر هر کس که باشد، هریسه می‌دهند. هریسه خوراکی است مرکب از گوشت و گندم و روغن و آن را با نان نازک می‌خورند. مسافری را که به زاویه شیخ وارد شود، نمی‌گذارند به سفر خود ادامه دهد مگر آنکه دست کم سه روز در ضیافت آنان بماند (همان، ۲۶۷).

۵. اقتصاد شهر شیراز و مالیات

ابن‌بطوطه در سفر به شهرهای مختلف و توصیف آنها به وضعیت اقتصادی و چگونگی پرداخت مالیات در آن شهرها نیز توجه کرده است. وی در سفر به شیراز و ملاقات با حاجی قوام الدین تمغاچی، متصدی مالیه، چگونگی امور مالیاتی شیراز را توصیف کرده است (همان: ۱۸)، از جمله: شیراز از بزرگ‌ترین منابع مالیاتی است. حاجی قوام الدین تمغاچی که متصدی مالیه و به من گفت که او مالیات شیراز را روزانه به ده هزار دینار به مقاطعه پذیرفته و این مبلغ به حساب پول طلای مغرب معادل با دو هزار و پانصد دینار می‌شود (همان، ۲۵۶). مبالغ کلان مالیات‌ها که بازاریان و اجناس را تحت‌الشعاع قرار داده بود سبب افزایش قیمت خوراکی‌ها و اجناس شده بود. این مطلب را حمدالله مستوفی نیز بیان می‌دارد و نیز یادآور می‌شود که در شیراز بینوا بسیار است و باز می‌خوانیم که او را برج اولیاء گفته‌اند، اما اکنون به سبب نا انصافی و طمع پیشوایان مکمن اشقیاست (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۳۸).

۶. تاریخ سیاسی سرزمین اسلامی

ابن بطوطه به معرفی شاهان و امیران و حاکمان پرداخته و اختلاف‌ها و کشاکش‌ها میان امیران و روابط حکومت‌ها با یکدیگر را گزارش داده است. او در ایران با ابوسعید ایلخان در تبریز، اتابک افراسیاب در لرستان و سلطان قطب‌الدین تهمتن حاکم هرمز دیدار داشته است. ابن بطوطه مساجد شیراز و از جمله مسجد جامع عتیق را معرفی کرده است و آن را از فراخ‌ترین و زیباترین مساجد توصیف می‌کند که صحن بزرگ آن را که با مرمر فرش شده، هر شب پیش از نماز می‌شویند و بزرگان شهر برای نماز بر آن جا می‌روند. همچنین اجتماع بزرگ زنان شهر برای استماع سخنرانی در این مسجد صورت می‌گیرد. او همچنین از مدرسه مجدیه که از آثار تاریخی سده هشتم بوده است، نام برده است (ابن بطوطه، ۱۳۸۷: ۱۸۸).

۴. تحلیل تجربی

مشترکات و تفاوت‌های آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه

الف - مشترکات آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه

- آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه به فرهنگ جامعه ایران نزدیک است.
- سعدی و ابن بطوطه تصویری از سرزمین‌هایی که مسافرت کرده‌اند را ارائه می‌دهند، هر دو موضوعات و مباحث تاریخی را و مسائل مربوط به توصیفات مسافرت‌هایشان زنده و پویا بیان کرده و هر دو موقعیت‌های جغرافیایی و اماکن تاریخی و مذهبی را توصیف کرده‌اند.

- هر دو سی سال از عمر گران‌مایه خود را در سفر بودند و آغاز سفر خود را از حج شروع کردند.

- هر دو به جایگاه زنان و منزلت اجتماعی توجه داشتند.

- سعدی و ابن بطوطه بر اساس بعد مسافت طولانی به چین مسافرت کردند.

- سعدی و ابن بطوطه هر دو در وصف شهرها و سرزمین‌هایی که سفر کرده‌اند، آیین‌ها و آداب و رسوم وضعیت اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... سرزمین‌هایی که سفر کرده‌اند را به جزئیات آن پرداخته‌اند.

ب - تفاوت‌های آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه

- سعدی شاعر ایرانی قرن هفتم و ابن بطوطه جهانگرد آفریقایی قرن هشتم است.
- سعدی و ابن بطوطه در دو دوره تاریخی متفاوت زندگی کردند، سبک و اسلوبشان با هم متفاوت است، سعدی در آثارش بوستان و گلستان به شناخت آفاق و انفس و ژرف‌نگری در احوال و اقوام مختلف در طی سفرها که تحت تأثیر آموزه‌های دینی و اخلاقی همچون راه رستگاری دنیا و آخرت را به آنان می‌آموزد و در سفرنامه ابن بطوطه تصویر گویا و روشن از زندگی مردم و آداب و رسوم ارائه می‌دهد و نام ایران در آثار فرهنگ و ادب قابل مشاهده است.

- ابن بطوطه در سفرهایش یادداشت‌برداری نمی‌کرد و از حافظه خود استفاده می‌نمود. نحوه نگارش و انشای سفرنامه بدین صورت بوده است که او بعد از برگشتن به کشورش خاطرات خود را برای ابن جزئی دبیر دربار سلطان ابوعنان (پادشاه مراکش) شرح می‌داد و ابن جزئی گفته‌های او را خلاصه کرده و یادداشت می‌نموده است. سعدی بعد از ورود به شیراز کتاب بوستان را به شیوه ای تعلیمی نوشت و کتاب گلستان حکایات، تجارب و نکات اخلاقی و اجتماعی بازگو کرده است.

- سعدی در آثارش واژه فارسی و عربی به کار برده است. سفرنامه ابن بطوطه اصطلاحات و واژگان فارسی بر گنجینه لغوی زبان عربی به شکل‌های مختلف وارد شده، بعضی بدون تغییر و برخی با کمترین تغییر صورت گرفته است. ابن بطوطه علاوه بر زبان فارسی و عربی از زبان‌های مغولی، هندی، ترکی و آفریقایی در سفرنامه خود به کار برده است.

- سعدی کتاب بوستان را در سال ۶۵۵ به ابوبکر ابن سعد و کتاب گلستان را در سال ۶۵۶ به پسر وی سعد بن ابوبکر تقدیم کرد. در واقع، اتابک و پسرش از ممدوحان واقعی سعدی به شمار می‌آیند (صفا، ۱۳۶۱: ۱۱۳) ولی شغل ابن بطوطه در اوقات عمر خود چه در حین سفر و چه بعد از سفر به شغل قضاوت مشغول بوده است، به طوری که سلطان دهلی مقدم او را گرامی داشت و وی را به سمت قاضی دهلی برگزیده و شاید این بدان خاطر بود که شغل قضاوت در خانواده ابن بطوطه نسبتاً موروثی بوده است.

- سعدی سفر خود را با استادش انجام داد ولی ابن بطوطه به تنهایی سفر کرد.
- دیدگاه سعدی به جامعه واقع‌گرایانه است و ابن بطوطه دیدگاه مردم‌شناسانه و جایگاه ایرانیان را در سرزمین‌های مختلف بیان کرده است.

۵. نتیجه گیری

سعدی و ابن بطوطه هر دو تصویری کامل و جامع از سرزمین‌هایی که به آنجا مسافرت کرده‌اند، با نگاه فرهنگی ارائه داده‌اند. آن‌ها موضوعات مربوط به مسائل فرهنگی و اجتماعی و تاریخی را مورد بررسی قرار داده‌اند و هر دو در طول سفرهایشان در ایران با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف جامعه ایرانی آشنا شدند. سعدی در کتاب بوستان و کتاب گلستان و ابن بطوطه در سفرنامه خود دیدگاه‌هایی درباره فرهنگ‌ها، آیین‌ها و تجربیات زیادی کسب نموده و در آثار خود آن‌ها را به رشته تحریر در آورده‌اند.

نگاه سعدی به «انسان» نگاهی آرمانی و دیدی انسان‌گرایانه است و بنی آدم را دارای کرامت و منزلت و اعضای یک پیکر و یک گوهر می‌داند و جامعه را به حفظ حرمت همنوع، همدلی و یگانگی انسانی فرا می‌خواند و ملت‌ها را به تفاهم و بشردوستی در جوامع دعوت می‌نماید. سعدی جامعه آرمانی‌اش را به بدن تشبیه می‌کند، در تشبیه سعدی اعضا لازم و ملزوم یکدیگرند، به طوری که اگر یکی از اعضا لازم و ملزوم یکدیگرند به طوری که اگر یکی از اعضا با مشکلی مواجه شود بقیه اعضا نیز مضطرب و دچار اختلال می‌شود:

بنی آدم اعضای یک پیکرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار

(سعدی، ۱۳۷۷: ۸۳)

تجربه‌اندوزی سعدی در سفرهای فراوان به اقصا نقاط جهان، مصاحبت با مردمان و آشنایی با افکار و فرهنگ در شخصیت سعدی تأثیرگذار بوده است. سعدی متجدد و نوگراست و بر اساس نیازهای زمانه به ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی و... معنای تازه‌ای بخشیده است و مضامینی را انتخاب کرده که هرگز کهنه شدنی نیست. مثل خردورزی، هنرپروری، فرهنگ‌پروری، اعتدال و میانه‌روی، تدبیر، نوع‌دوستی، ستیز با ریا و کبر، عدالت و حقوق فردی و شهروندی است.

در مجموع، هدف سعدی بنای جامعه‌ای سالم و توأم با آسایش برای انسان است. سعدی ضمن بررسی وضعیت جامعه، شئون اجتماعی، وضعیت زیست‌فرهنگی، شیوه‌های اداره حکومت، پند و اندرز می‌دهد؛ اما ابن بطوطه در اثر خود هر آنچه را که

وضعیت شرح‌های ایران، اقتصاد و معیشت مردم می‌دید، بدون انتقاد به شرح آن می‌پرداخت در سفرنامه ابن بطوطه، تنها به شهرهای ایران اکتفا نکرده است، بلکه جایگاه ایرانیان را در سرزمین‌های دیگر از شمال آفریقا گرفته تا آن سوی هند مورد توجه قرار داده است. بسیاری از دانشمندان، صوفیان، علما، عرفا مهاجرانی بودند در سفرنامه از آن یاد شده است.

سعدی در طول سفرهای متعددی که داشته با آداب و رسوم، فرهنگ‌های مختلف آشنا شده و تجربیات زیادی کسب کرده سفرهایی به کشورها و شهرها با مذاهب و فرق گوناگون آشنایی یافت و با طبقات مختلف مردم زندگی کرده بود در حکایات بازگو کرد و به همین دلیل کتاب‌هایش طی صدها سال همچنان مورد توجه عام و خاص قرار گرفته است.

سعدی با در نظر گرفتن ویژگی قشرهای اجتماعی افراد و نیز شئون اجتماعی آنان که همانا وضعیت زیست‌فرهنگی آنان است به هدایت آنان و پند و اندرز دهی آنان می‌پردازد. نگاه ژرف و همه‌سو نگر سعدی در این دو اثر گران‌سنگ مخاطب را یاری می‌کند تا با تعمق و تأمل قادر به درک همه‌جانبه‌ی اوضاع اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اخلاقی عصر سعدی پرداخته شده است.

ابن بطوطه در سفرنامه خود آنچه را که مشاهده کرده بیان می‌کند. ابن بطوطه به موضوعات و مباحث تاریخی و منابع ارزشمند تاریخی را اهمیت می‌دهد. ابن بطوطه سند گویایی از جوامع اسلامی و شرقی در قرن هشتم هجری است. در این سفرنامه وضعیت معیشت مردم ایران، وضع شهرها، صنایع و تولیدات، مدارس، خانقاه‌ها و طبقات حاکم ارائه می‌دهد.

به طور کلی، دیدگاه سعدی واقع‌گرا و جامعه‌نگر است و دیدگاه ابن بطوطه مردم‌شناسانه است.

منابع

- ابن بطوطه، محمد (۱۴۱۳). رحله ابن بطوطه، شرح و پاورقی از طلال حرب، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن بطوطه، محمد (۱۳۷۶). سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: سپهر نقش.
- احمدی گیوی، حسن (۱۳۸۶). گلستان سعدی (مقدمه، شرح و تعلیقات) تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- آذر، امیر اسماعیل (۱۳۷۵). سعدی شناسی، تهران: میترا.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۷). تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام، تهران: انتشارات علم.
- اسماعیلی، محمدمهدی؛ عزیزآبادی فراهانی، فاطمه؛ رضایی، علی اکبر (۱۳۹۰). عناصر فرهنگی مؤثر بر ارتقاء سرمایه فرهنگی در گلستان.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۹). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، تهران: آگاه.
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن (۱۹۹۴). الذریعه الی تصنیف الشیعه، بیروت: انتشارات دارالاضواء.
- انصاری، نورالحسن (۱۳۷۷). شیخ سعدی و تصور او از یک جامعه آرمانی، ذکر جمیل سعدی، مجموعه مقالات و اشعار به مناسبت بزرگداشت هشتادمین سالگرد تولد سعدی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- انوری، حسن (۱۳۸۴). شوریده بی قرار (دریاره سعدی و آثار او)، تهران: قطره.
- بهار، محمدتقی (۱۳۷۰). سبک‌شناسی نثر، تهران: امیرکبیر.
- حسن لی، کاووس (۱۳۸۳). سعدی در نگاه سخنوران ورق درخت طوبا، تهران: سعدی شناسی.
- حسن لی، کاووس (۱۳۹۰). حدیث خوش سعدی، کتاب ماه ادبیات.
- خفاجی، محمد عبدالمنعم (۱۹۹۲). دایره المعارف الأدب الأندلسی، دارالجلیل: انتشارات دایره المعارف بمصر.
- خلیلی، علی همت (۱۳۹۴). نهادها و مراکز علمی و آموزشی مسلمانان در سفرنامه ابن بطوطه، تهران: حریم دانش.
- دانش‌پژوه، منوچهر (۱۳۸۱). فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در فرهنگ جهان، تهران: دانشگاه تهران.

- دشتی، علی (۱۳۹۰). قلمرو سعدی، تهران، اساطیر.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۷۸). حکومت حکمت، چاپ سوم، تهران.
- رزمجو، حسین (۱۳۹۰). انواع ادبی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- رضا قلی، علی (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی خود کامگی، چاپ هشتم، تهران: نی.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۶۸). زمینه فرهنگ شناسی، چاپ دوم، تهران: عطار.
- رودگر، قنبرعلی (۱۳۸۷). تصویر شرق اسلامی در آینه سفرنامه ابن بطوطه، تهران: کتاب مرجع.
- ریترز، جورج (۱۳۹۲). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ چهاردهم، تهران: علمی.
- زاهدانی، سعید (۱۳۹۰). فرهنگ و تمدن ایران و فارس، شیراز: ادیب مصطفوی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱). درباره زندگی و اندیشه سعدی، تهران: سخن.
- ستاری، جلال (۱۳۶۶). در قلمرو فرهنگ، تهران: ویس.
- ستوده، هدایت‌الله؛ شهبازی، مظفرالدین (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی، چاپ دوم، تهران: ندای آریانا.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۷۷). بوستان، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۸). گلستان، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
- شاه‌محمدی، خدیجه؛ روشنفکر، کبری؛ رسولی، حجت (۱۳۹۵). فرهنگ عامه ایرانی در سفرنامه ابن بطوطه، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- صادقی گیوی، امیر (۱۳۹۱). تنها سفر مکن، تهران: میراث اهل قلم.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران: از اوایل قرن هفتم تا پایان قرن هشتم هجری، تهران: فردوس.
- ضیف، شوقی (۱۹۷۶). دایره المعارف، قاهره: انتشارات دایره المعارف بمصر.
- عبادیان، محمود (۱۳۷۸). زمینه‌های هومانیزم اجتماعی در آثار سعدی، به کوشش کورش کمالی سروستانی، سعدی‌شناسی، دفتر دوم: ۵۲-۵۷.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ (۱۳۷۹). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان

مقایسه فرهنگ جامعه ایران در آثار سعدی و سفرنامه ابن بطوطه.....

- اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- کاظمی، سید علی اصغر (۱۳۷۶). بحران نوگرایی و فرهنگ سیاسی در ایران معاصر، تهران: قومس.
- کراچی، روح‌انگیز (۱۳۸۱). پژوهشی در ادبیات سفرنامه‌ای، تهران: چاپار.
- ماسه، هانری (۱۳۶۴). تحقیق درباره سعدی، ترجمه مهدی اردبیلی و غلامحسین یوسفی، تهران: توس.
- محجوب، محمد (۱۳۸۲). ادبیات عامه ایران، به کوشش حسن ذوالفقاری، تهران: چشمه.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۱). نزه القلوب، تصحیح محمد دبیر سیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- معبودی، زهرا (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی در آثار سعدی، تهران: تیرگان.
- مهرآوران، محمود؛ قاسمی، مهدی (۱۳۹۳). نقد اجتماعی در آثار سعدی، مجله مطالعات انتقادی ادبیات، فصلنامه علمی دانشگاه گیلان، دوره ۱، شماره ۳: ۱۱-۴۰.
- موحد، محمدعلی (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه، تهران: سپهر نقش.
- میلو سالوسکی، ک (۱۳۵۵). نقدی بر ابن بطوطه، تهران: چاپار.
- ناصح، محمد مهدی (۱۳۹۶). سعدی و فرهنگ مردم، ذکر جمیل سعدی، مجموعه مقالات و اشعار به مناسبت بزرگداشت هشتادمین سالگرد تولد سعدی، تهران: اداره کل انتشارات و تبلیغات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نفیس، احمد (۱۳۶۷). خدمات مسلمانان به جغرافیا، ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ورجاوند، پرویز (۱۳۷۹). پیشرفت بر بنیاد هویت، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- یآوری، حسین؛ مسیحا، مریم (۱۳۸۸). فرهنگ عامه، جلد اول، تهران: انتشارات تهران.